

Изследвания на български икономисти върху ценовата теория и политика през Голямата депресия

Румен Андреев*

Резюме: Съвременната икономическа теория анализира настоящата криза, основавайки се на теории, създадени в миналото, като често пъти повтаря допускани вече от тях грешки. Причините, описанията, обясненията и решенията от времето на Голямата депресия се проектират в определена степен върху съвременното стопанство и икономическата политика за неговото развитие, поради което е необходимо тяхното изследване. В тази статия се разглеждат основни теоретични възгледи на български икономисти за цените по време на Голямата депресия. Следвайки решенията на различни школи на икономическата мисъл, те препоръчват различна ценова политика за излизане от икономическата криза. Българските ученици от онова време показват задълбочени знания по икономическа теория и участват активно в теоретични дебати по проблемите на икономическата криза, като техният анализ не отстъпва на този на световноизвестните автори.

Ключови думи: цени, икономическа криза, конюнктурен цикъл, монопол, ножица на цените.

JEL: B20, B 29, B13,D 42 E31, E 32, N 54.

Икономическите кризи показват устойчивостта на функциониращия икономически модел и приложимостта на следваната от него теория и политика. Съвременното стопанство отново е подложено на изпитания – икономически общности е възможно да се разпадат и да се създадат нови икономически формирования. Различното равнище на стопанско развитие на държавите е естествена причина за задълбочаване на кризата и за провал на съществуващите стопански модели на развитие.

В пазарната икономика, при която съществува свободна размяна на стоки и услуги, цените се определят от търсенето и предлагането и дават информация на производителите за предпочитанията на потребителите. Всяка промяна в стопанската дейност се отразява върху цените, които насочват оскъдните ресурси към тяхната най-рационална употреба и посочват на производителите какво и колко да произвеждат.

Голямата депресия започва в края на 1929 г. с рязкото намаляване на равнището на цените на Ню Йоркската стокова борса. Най-голям е спадът на цените на земеделските стоки, което се отразява на България, която основно произвежда земеделски продукти. Цените на изнасяните от страната земеделски продукти, спадат повече от три пъти в сравнение с тези на индустриалните стоки. Доходите на

* Румен Андреев е доктор, главен асистент в секция "Социално-икономически теории" към катедра "Политическа икономия" на УНСС, e-mail: randreev@mail.bg

голяма част от населението в страната намаляват, което свива потреблението и затруднява плащанията на земеделските производители към гържавата и банките¹. Поради ниските износни цени се влошава търговският баланс, а последвалата кредитна криза води до нарушаване на платежния баланс. Въпреки намаляването на цените и обезценяването на лева в страната, БНБ избира политиката на запазване на стойността на лева на външните пазари, докато страните кредиторки на България девалвират своите валути.

След рязкото понижаване на равнището на цените на стоките целта на стопанската политика, следвана от всички гържави, е за прекратяване на намаляването на цените на стоките и тяхното повишаване. Спадът на цените на земеделските продукти се отразява особено лошо на българското стопанство, поради което проблемът за цените е във фокуса на българските икономисти, които по различен начин го интерпретират и предлагат различни начини за тяхното повишаване.

Целта на настоящата статия е да се характеризират основните изследвания на българските автори върху ценовата политика по времена на Голяма депресия. Идеията за замисъл на автора е да се опишат някои решения, които са теоретичен фундамент на водената тогава ценова политика. Поради характера на българското стопанство акцентът на изследването е върху цените на земеделските продукти, докато тези на индустриалните стоки са

в контекста на състоянието на ножицата на цените. Фокус на анализа са решенията на достъпните за автора икономисти, като биографична справка е дадена само за тези, за които е намерена информация.

“Ножицата” в равнището на цените между индустриалните и земеделските стоки

През периода на Голямата депресия според много икономисти класическата икономическа теория за ненамеса на гържавата при определянето на цените е претърпяла провал и е необходима нейната ревизия. Сред малкото български икономисти, защитаващи класическата либералната икономическа теория, е Андрей Ляпчев². Според него икономическата криза е конюнктурна и е резултат от високите цени на земеделските храни по време и след Първата световна война. В световната история войните са основна причина за повишаването на цените на земеделските продукти и за А. Ляпчев е логично тяхното спадане след приключване на военните действия. Причина за задържане на високите цени след войната е гържавното кредитиране в САЩ на земеделските производители и организирания в Канада консорциум за износ на земеделски продукти³. Високите цени в тези гържави предизвикват протекционистична политика в другите страни, които по различен начин се стремят да поощрят и увеличат своето земеделско производство. Тази икономическа политика и добрите реколти довеждат до свръхпроизводство на земеделски про-

¹ През благоприятните 1928-29 г. българските земеделски производители са получили кредити при висок лихвен процент, като тяхното погасяване става почти невъзможно с падането на цените на земеделските продукти. Задълженията на селските стопани през 1930 г. достигат 12 млрд. лева и надминават един път и половина годишния бюджет на страната. Продадена е земя за погасяване на дългове през 1931 г. на стойност 92 млн. лв. Виж История на финансовата и кредитната система на България, колектив, 1983, изд. “Г. Бакалов”, с. 620.

² Андрей Ляпчев (1866-1933) – български гържавник, министър-председател на България 1926-31г., Учи в Париж, Лондон и Берлин. Автор е на много книги, студии и статии по икономическа теория и политика. Едни от учредителите на Българското икономическо дружество и негов председател от 1925 г. до 1933 г.

³ В Канада е създадена организация за износ на зърнени храни подобно на българската дирекция “Храноизнос”. В края на 20-те години Канада и САЩ са най-големите производители на жито. Това са гържавите, в които цените на зърнените култури падат най-много.

гукти, като ниските цени и доходи предизвикват намаляване на потреблението на индустриални стоки за производствени и лични нужди. (Ляпчев, 1930)

Намесата на гържавата в стопанската дейност, според А. Ляпчев, е нежелателна. *“Всякъде, където гържавата определя цените, производството не върви и нека върху това помисли всеки, който така лековерно лансира идеята, гържавата да купува, гържавата да продава.”*⁴. Единствено либералната стопанска политика може да изведе икономиката от състоянието на криза – *“Възвърна се режимът на свободата и ние днес констатираме едно грамадно производство на зърнени храни в нашата страна”*. Свободният пазар насочава ресурсите по най-рационален начин, а България като земеделска страна произвеждаща различни селскостопански култури има предимството земеделското производство да се насочава към продукцията която е най-доходоносна. *“Една земеделска култура, като не дава доход, българският земеделец ще я замени с по-доходна. Това е в реда на нещата, вероятно това и ще следва.”* (Ляпчев, А., 1930)

Либералната икономическа политика, според А. Ляпчев осигурява евтин живот, докато социалната гържава оскъпява живота и води до намаляване на производството. Социалната политика в нейната крайност *“...предизвиква катастрофи не вече по причини естествени и обективни, а по причина на намесата на гържавната власт и тия катастрофи са най-страшни.”* (Ляпчев, 1930)

“Ножицата” между цените на индустриалните и земеделски стоки през изследвания

период предизвиква различия в международната стопанска политика. Международните конференции не са в състояние да премахнат противоречията между индустриалните и земеделските страни. Свободната търговия е предпочитана от индустриалните гържави, докато страните със земеделско производство провеждат политика на протекционизъм, като се стремят да продават земеделски продукти на високи цени за да запазят своите индустрии. (Ляпчев, 1930)

На микроикономическо равнище “ножицата на цените” се отразява на земеделските производители, които не могат да купуват необходимите им индустриални стоки при цени, които са по-ниски или на равнището на цените на земеделските стоки. Проблемите в земеделския отрасъл предизвикват намаляване на потреблението и в другите отрасли на стопанство, като ситуацията се усложнява от високите лихви по кредитите и невъзможността на част от земеделските производители да погасяват своите задължения. Психологическите настроения също задълбочават кризата: *“Земеделецът се бои за утрешния ден, за догодина, когато не е сигурен да има същото плодородие, но когато цените не биха били днешните; в тая уплаха собствено е днешната криза.”* (Ляпчев, 1930)

Заплащането на труда не се увеличава със същия темп, с който се увеличават цените на стоките. При ниските цени трудът е по-добре заплатен. *“При ниски цени трудът по-добре се възнаграждава отколкото при високите цени; при ниските цени спекулата е по-невъзможна, отколкото при високите цени.”* (Ляпчев, 1930)

Динамиката на измененията на цените

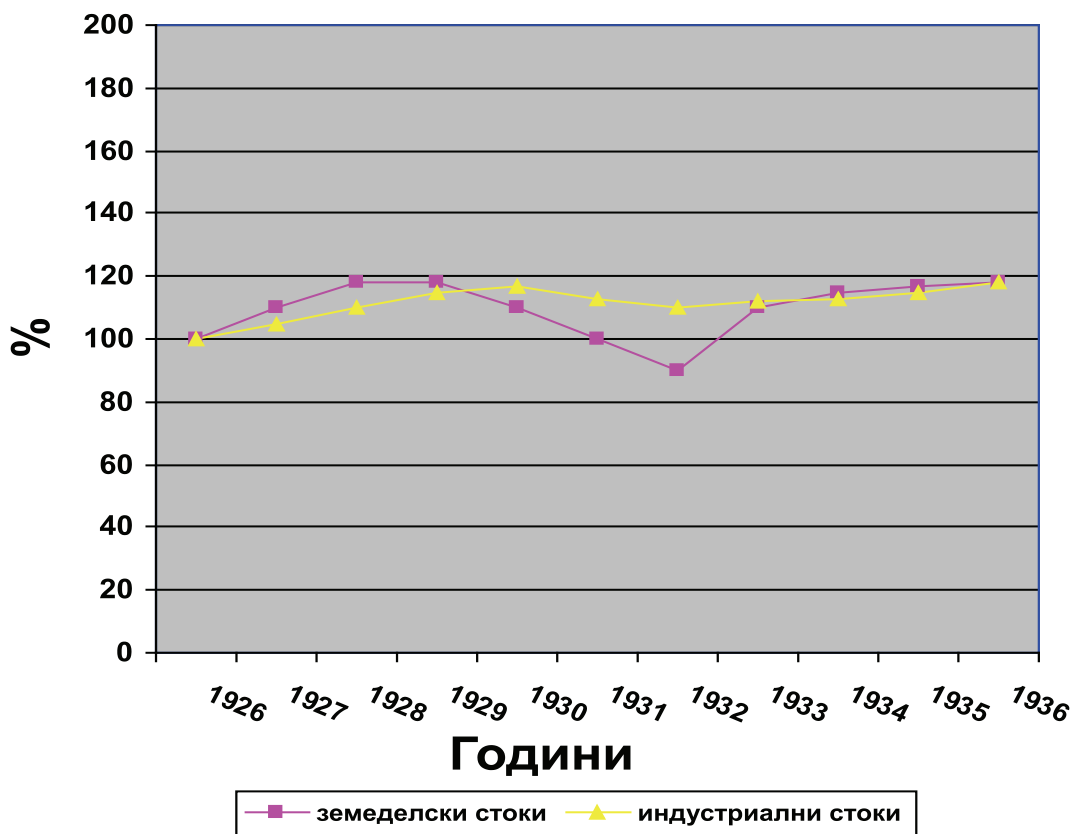
⁴ През Първата световна война в България е приет Закон за стопански грижи и обществена предвидливост, чрез който гържавата пряко участва в реализацията на земеделски стоки. Тази дейност се осъществява от 1917 г. от Дирекция за стопански грижи и обществена предвидливост. Въпреки че законът е приет с подкрепата на Ляпчев, според него, дейността на дирекцията не мотивира земеделските производители.

Статии

през Голямата депресия се проява и в по-бързото намаляване на пазарните в сравнение с производствените цени. Спадът на цените е различен за различните стоки, като на индустриалните е по-бавен от този на земеделските стоки. (Янков, 1933) Според Никола Мъгров "ножицата" на цените се отваря в полза на местните зе-

стоки загубват 30,9 % от "купувната" си сила и цените на индустриалните стоки се повишават, като след август 1933 г. цените на селско стопанските стоки отново започват да се увеличават по-бързо от индустриалните. "Ножицата" на цените се затваря в края на 1936 г., когато голямото повишаване на цената на млякото компен-

динамика на цените на индустриални и земеделски стоки

Фигура 1. Динамика на цените на индустриалните и земеделски стоки

Източник: Мъгров, Н., Влияние на световната земеделска криза върху селското ни стопанство, СпБИД, 1937, с. 532.

меделски стоки през периода 1926-29 г., като тяхната "купувна сила" се увеличава с 18,3 % над индустриалните стоки. През периода на спада 1929-33 г. земеделските

сира ниските цени на останалите селско-стопански продукти. Н. Мъгров прави извода, че в периодите на подем в стопанската дейност цените на селскостопанските

стоки се повишават по-бързо от индустриалните, докато по време на спад индустриалните стоки запазват и повишават своите цени, а тези на земеделските продукти рязко намаляват. (Мъдров, 1939 г.)

През периода 1929-34 г. покупателната способност на лева се увеличава почти два пъти, като нейният темп е различен за произведените местни и внесените земеделски и индустриални стоки. Най-голяма е покупателната способност на лева за земеделски стоки произведени в страната, а най-малка – за внесените индустриални и облаганите с високи данъци стоки. Българският земеделски производител през 1934 г. трябва да произведе и продаде два пъти повече продукция, за да получи вносна стока. Въпреки че промените на равнището на цените и покупателната способност на паричната единица имат дефлационен характер, според Мъдров БНБ не провежда дефлационна политика през този период и паричното обръщение остава стабилно. (Мъдров, 1939)

Въпреки че през този период България е земеделска страна, нейното производство на селско стопански продукти е малко по обем и не може да повлияе на равнището на техните международни цени. Обратното, цените на българските продукти се влияят от международните, поради което техният спад през 1929 г., предизвиква и понижаване на цените на българските земеделски продукти. Повишаването на индекса на цените между 1933- 36 г. само частично неутрализира падането на цените от 1929-33 г. Индексът на цените на едро на стоките произведени в страната се повишава над този на внесените от чужбина в периода, след което спада и през 1931 г., 1937 г. индексите почти се изравняват, като тем-

път с които намаляват цените на българските земеделски продукти, изостава от този, с който спадат на внесените от чужбина. Обратната тенденция се проявява за повишаването на цените на земеделските продукти: повишаването на импортните цени през 1933 г. е следвано от повишаването на цените в България през 1934 г., а на цените на стоки, изнасяни от България през 1935 г., Н. Мъдров прави извода, че цените на стоките в страната са зависими от международната конюнктура, при която първоначално се повишават цените на индустриалните стоки и едва по-късно на земеделските. (Мъдров, 1939)

Повишаването на цените през 1926-29 г. е в резултат от нарастването на обема на кредитите и има инфлационен характер. Заемите, които България сключва през 1926 г. и 1928 г. стабилизират лева, но и помагат за разширяването на кредита, което прераства в "кредитна инфлация". Н. Мъдров съпоставя индекса на цените на едро с този на платежните средства в обръщение и установява, че между 1926 г. и 1929 г., индексът на цените следва успоредно този на платежните средства, като в началото на 1929 г. парите в обръщение намаляват, а цените за кратко прогължават да се увеличават и да паднат рязко през април същата година. (Мъдров, 1939)

Според Димитър Вл. Моллов възстановяването на равнището на световните цени преди настъпването на икономическата криза е невъзможно, тъй като това ниво не е резултат от икономическо равновесие, а е изкуствено и е в резултат от икономическата политика на САЩ по време и след Първата световна война и на европейските страни, икономиките на които се възстановяват след войната.

Статии

След Първата световна война САЩ и европейските държави възстановяват златния стандарт, като увеличават емисията на платежни средства. Д. Моллов проследява измененията на цените, като ги съпоставя на запаса от платежни средства в САЩ и прави извода, че *"движението на цените не следва това на златото"*. Увеличението на националните доходи в условията на златен стандарт зависи от добива на злато в едни страни и нарастване на производството на други. След 1925 г. ръстът на производството на злато за парични цели предизвиква единствено повишаване на покритието на емитираните вече платежни средства, като реалните доходи не се увеличават. (Моллов, 1930)

Отражението на ниските цени върху доходите е изследвано от Асен Чакалов⁵. Спа-

гът на цените на земеделските стоки намалява чистия доход на земеделските производители с 50 % през 1934 г. в сравнение с 1929 г., като след 1935 г. отново започва неговото повишаване, но въпреки това през 1939 г., той е с 18 % по-нисък от този през 1928 г. Независимо от увеличаването на обема на произведената продукция, поради липсата на капитал в земеделието, дребния характер на собствеността и неблагоприятните климатични условия през различните години доходите на земеделските производители почти не се увеличават. (Чакалов, 1946, с. 47)

След 1939 г. производителността на българското земеделско стопанство намалява, като независимо от високите номинални цени реалните доходи на земеделските производители са ниски, намалява заетостта, липсват достатъчно количества семена, ра-

Таблица 1. Индекси на цените на едро и на издръжката на живота

години	Англия			Франция		Белгия		България		
	Цени на едро	Издръжка на живот	Надници	Цени на едро	Издръжка на живота	Цени на едро	Издръжка на живота	Цени на едро	Издръжка на живота	Надници
1929	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
1930	87,5	96,3	98,7	88,4	104,5	87,4	103,6	80,9	86,9	92,4
1931	76,3	89,6	97,5	80,1	102,5	73,6	92,7	67,7	70,8	84,0
1932	74,4	87,2	95,9	71,0	94,6	62,5	83,6	60,1	66,5	76,1
1933	73,6	82,6	94,0	67,0	91,5	59,0	81,9	52,8	61,8	73,2
1934	75,4	81,8	94,2	63,9	89,3	56,2	79,0	53,0	58,5	67,7

Източник: Христофоров, Ас., *Кризата и стабилизацията на монетите, дефлация или девалвация*, СпБИД, 1935, с. 25.

⁵ Асен Чакалов (1899-1985) – доктор по политически и икономически науки на Мюнхенския университет (1922 г.), специализира банково дело в Англия и Франция (1922-1923 г.), ръководи отдел за финансови проучвания в БНБ (1925-1940 г.), експерт на българската делегация по преговорите около изплащането на външните заеми през 30-те години на XX век, ст. н. сътрудник, ръководител на секция в Икономическия институт при БАН (1956-1965 г.). Прави първото системно и подробно изследване на националния доход и платежния баланс на България. Автор е на студии и статии по въпросите на външните дългове на България, ролята на чуждия капитал, капиталовата конюнктура и др.

ботен добитък и инвентар, въпреки големия износ на земеделски продукти за Германия. Физическият обем на произведената продукция спада във всички сектори на селското стопанство. (Чакалов, 1946, с. 47)

Намалялата покупателна способност на населението и стремежът за запазването на равнището на потребление на хранителни продукти оказват своето влияние върху техните цени, темпът на спада на които е по-малък от тези на индустриалните стоки. Намаляването на дохода освен спад на разходите причинява и изразходване на спестявания за най-необходимите стоки, каквото е храната. Несигурността и намаляването на доходите и спестяванията все пак водят до намаляване на потреблението на средства за прехрана и до понижаването на техните цени. (Дочев, 1937)

Въвеждането на валутни премии от БНБ е един от начините за повишава цените на стоките в страната. Чуждата валутата, която българските износители получават след износа на български стоки в чужбина, може да бъде продавана от тях (с определена от БНБ премия) на вносителите на стоки по редовните контингенти. Тази валутна политика повишава цените на изнасяните и внасяните в страната стоки, като стимулира националното индустриално производство за производство с по-евтини местни суровини. Практиката на частни компенсационни сделки увеличава външния стокообмен, което повишава и вътрешните търговски обороти⁶.

С началото на Втората световна война нараства опасността от спекулативно повишаване на цените, поради което българското правителство още на 2 септември 1939 г. приема наредба, с която забранява покачването на цените над техните равнища от 30 август през същата година. Според наредбата върху етикетите на стоките задължително се поставя цената от 30 август⁷. Държавното нормиране на цените през 30-те години има за цел да поддържа ниско равнището на цените на внасяните и произвежданите в страната стоки за вътрешния пазар и високо на изнасяните. След започването на войната и дефицитите на международните пазари държавата се стреми да продава скъпо на международните пазари, като задържа ниски изкупните цени на българските производители. (Бобчев, 1940)

Монополите с държавно участие: ключ към регулирането на цените

Повишаването на цените на земеделските продукти е основен приоритет на стопанската политика на държавата, а един от нейните инструменти е създаването на монополи с държавно участие. Монопол върху цените на зърнените храни се създава още след края на Първата световна война при управлението на БЗНС, когато е приет Закон за търговията със зърнени храни, според който външната търговия на зърнените храни се осъществява от консорциум⁸ с участието на БНБ, Българска земеделска банка, Българска кооперативна банка и кооперативни земеделски централи. През 1930 г. е създадена Дирекция

⁶ Христофоров, А., 2010. Развитие на конюнктурния цикъл в България, Асен Христофоров избрани произведения и документи, т. II, БНБ, с. 23.

⁷ Тази наредба съдържа различни проблеми при установяването на "индивидуалните" и "преобладаващи" цени. Така например един търговец може според наредбата да продава една и съща стока при различни цени.

⁸ Консорциумът съществува от 5.12.1919 г. до 28.01.1922 г., като за този период е изкупил 290 млн. кг. зърнени храни, които е продал за 588 млн. лева. Виж Янчулев, Б., 1930. Аграрната криза в нейните международни прояви и в България, СпБИД, с. 267.

Статии

за закупуване и износ на зърнени храни, чиято основна цел е поддържане на високи цени на земеделските продукти. Цените на зърнените храни в България, през 1930-31 г. остават сравнително високи в сравнение със световните⁹, въпреки добрата реколта и получения излишък, като загубата остава за сметка на гържавата¹⁰. Дейността на Дирекцията в началото повишава значително цената на хляба за потребление на градското население. За да могат да се покрият загубите на Дирекцията, през 1932 г. се създава фонд "Покриване на загубите на Дирекцията за закупуване и износ на зърнени храни", постъпленията на които са от данъците върху хляба и други тестени изделия. През януари 1934 г. се създава монопол върху пшеницата и ръжта, който изкупува тези продукти при по-високи фиксирани цени от пазарните. (Чакалов, 1935)

През периода 1930-32 г. Дирекцията приключва със загуба от 750 млн. лв., която се покрива от гържавния бюджет. Въпреки това чрез издадените бонове гържавата успява да събере станалите почти несъбираеми данъци от земеделските производители, като им осигурява и доход от 5,5 млрд лева през 1930-36 г. и ги снабдява с необходимите зърнени храни в случай на природни бедствия. След 1933 г. Дирекцията реализира печалби, които за 1933-35 г. са 261 млн. лева., а след 1939 г. установява пълен монопол върху търговията със зърнени храни. (Мъгров, 1939)

След началото на Втората световна война дирекция "Храноизнос" получава изключителното право да изкупува от земеделските производители за нуждите на

вътрешния пазар освен пшеница, и ръж и ечемик, овес, просо слънчогледово, рапично и памучно семе. След октомври 1940 г. дирекцията притежава пълен монопол върху експорта на царевични продукти, като целта на гържавата е да се използва благоприятната международна конюнктура, без да се повишат цените на вътрешния пазар. През 30-те години дирекция "Храноизнос" изкупува при цени, по-високи от тези на външния пазар, и продава на вътрешния, като осъществява печалба, или на външния, като търпи загуби. След започването на Втората световна война международните цени на изкупуваните от дирекцията стоки са по-високи от тези в страната и тя се стреми да продължава да купува при по-ниски цени и продава на високи на външните пазари и по този начин да реализира печалба. (Бобчев, 1940а)

Според Б. Янчулев монополът върху зърнените храни има за задача да обложи вътрешното потребление и да намери средства за премии за производителите, като по този начин се осъществява и социална политика за сметка на потребителите на хляб. Създаването на гържавни монополи ще има по-добър фискален резултат в сравнение с косвени данъци и няма да натоварва чувствително потребителя. Форма на гържавен монопол е и гържавната лотария, която без да намалява цената на издаваните билети, за да не увлича бедните слоеве от населението, може да се превърне в източник на приходи за бюджета. (Янчулев, 1933)

В началото на 30-те години гържавата

⁹ През 1931 г. Дирекцията изкупува пшеницата в България при цени 4 лв. на кг., докато на международния пазар цената е 2,60 лв., Мъгров, Н., 1939, СпБИД, с. 539.

¹⁰ Дирекция за закупуване и износ на зърнени храни съществува от 1929 г., а от 1934 г. е преименувана на "Храноизнос". Земеделските производители получават част от заплащането си в данъчни бонове, с които погасяват данъчните си задължения към гържавата. Плащанията с данъчни бонове са преустановени през 1932 г., когато се въвежда данък върху брашната, хляба и други тестени изделия, чрез който се покриват загубите на Дирекцията.

възлага изкупуването на слънчогледовото семе, розово масло и пашкули и тютюн на Българска земеделска банка, а през 1934 г. – и на конопа и памука. След 1935 г. изкупуването на тези продукти също се прехвърля на Дирекцията. (Мъргов, 1939) Създадени са държавни монополи върху алкохола, тютюна и солта, като тяхната цел е да се увеличат приходите в бюджета с повишаване на цените на посочените стоки¹¹. Държавата чрез Главно комисарство по продоволствието определя цените на стоките от първа необходимост като брашно, сол, типов хляб, газ, захар, каменни въглища и др. (Чакалов, 1935)

Българската държава провежда ценова политика, с която преследва различни цели. Поддържането на високи изкупни цени на техническите земеделски култури като памук, лен, коноп увеличава тяхното производство. Държавните монополи върху търговията с тях принуждава българските промишлени предприятия да работят само с местни суровини. Високата цена на пшеницата, поддържана от дирекция "Храноизнос", цели чрез по-големи ценови тежести върху потреблението на хляб да се запази покупателната способност на земеделските стопани и по този начин осигури неговото съществуване. (Негков, 1939)

През Голямата депресия в България се провежда икономическа политика на държавно регулиране на цените като през 1936 г.

се променя *Законът за облекчаване на продоволствието и намаление на скъпотията* и се дава право на общински комисари по продоволствието да нормират на местна почва цените на хляб, брашно, месо, зеленчуци, млечни продукти, колбаси, риба и птици. Под надзора на министъра на търговията продължава да упражнява своята дейност дирекция "Храноизнос", като към продуктите, които изкупува дирекцията (пшеница, ръж, слънчогледово семе, коноп и оризова арпа), са добавени памук и памучно семе. (Бобчев, 1937)

Цени на едро и икономически цикъл в България

Измененията на цените на едро по време на Голямата депресия са изследвани от Асен Христофоров, на когото през 1939 г. Статистическият институт при Софийския университет и Главна дирекция на статистиката му възлагат да направи изследване на икономическия цикъл в България. Публикуваната от него монография "Развитие на конюнктурния цикъл в България 1934-39 г." през същата година е най-подробното и научно издържано изследване в тази област.

Обезценяването на националната валутата, което води до повишаването на цените на стоките, е предпочитаната политика за излизане от кризата. В края на 1929 г. капиталистическите страни са с висока стопанска активност и цени, като единствено в Англия надценяването на лирата¹² предиз-

¹¹ Създаденият през 1934 г. монопол върху спирта и сливовата ракия съществува по-малко от година, монополът върху тютюневите изделия също просъществува година, като поради високите цени, на които изкупува тютюна, приключва със загуба от 2 млн. лева, същото се случва и с този за солта.

¹² Златният стандарт във Великобритания се възстановява при през 1925 г. от канцлера на хазната Уинстън Чърчил, като паундът е фиксиран към злато по курса от преди започването на Първата световна война. Този опит за създаване на стабилност на английската валута прави британския износ скъп, при което индустрията, ориентирана към износ, за да намали разходите си, съкращава надниците на работниците, с което предизвиква най-голямата стачка във Великобритания през 1926 г. През Голямата депресия златният стандарт е отменен (септември 1931 г.), когато английската валута губи 25 % от своята стойност. Виж: http://en.wikipedia.org/wiki/Great_Depression_in_the_United_Kingdom

Таблица 2. Индекс на цените на едро

Година	Златен блок				Стерлингова група				Други държави				
	Франция	Швейцария	Холандия	Полша	Англия	Дания	Норвегия	Швеция	Германия	Белгия	Чехия	САЩ	България
1929	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
1930	88	90	90	89	88	87	92	87	91	87	89	91	81
1931	80	78	77	78	77	76	82	79	81	74	81	77	68
1932	68	68	65	68	75	78	82	78	70	63	75	68	60
1933	64	65	63	61	75	83	82	76	68	59	32	69	53
1934	61	64	63	58	77	88	87	81	72	56	74	79	54
1935	54	64	62	55	78	92	85	83	74	63	77	84	56
1936	66	68	64	56	83	98	90	86	76	69	77	85	58

Източник: Христофоров, Ас., *Развитие на световната стопанска депресия, СпБИД, 1937, с. 232.*

виква дефлация. Девалвирането на лирата през 1931 г. разделя света на държави, които запазват златния стандарт, и такива, които обезценяват своята валута. България следва икономическата политика на трета група държави, т.нар клирингов блок, които начело с Германия се стремят да не обезценяват националната си валута, но въвеждат строги валутни ограничения и контингентирание на вноса. Повишаването на цените в държавите, които са обезценили своите валути, се отразява на стопанската конюнктура и те излизат по-бързо от кризата.

Според Ас. Христофоров колебанията в стопанското развитие на България най-ярко изпъкват през периода 1926-1938 г., когато се сменят различните фази на икономическия цикъл: подем през 1926-1929 г., спад между 1930-33 г. и отново

възход през 1934-1939 г.¹³. През завършен икономически цикъл за същия период преминават и икономиките на останалите държави, като Ас. Христофоров изследва индексите на цените на едро, за да установи различията и сходствата между индустриално развитите държави (Англия, Франция, Германия, САЩ) и стопанската конюнктура в България. По време на спада между 1929-1931 г. индексите показват успоредно развитие. Различията започват да се появяват, когато страните променят паричната си политика – английският индекс се повишава, след като Англия се отказва от златния стандарт през 1931 г., докато индексът на цените във Франция продължава да пада до 1935 г., когато златният блок престава да съществува¹⁴.

¹³ Христофоров, Ас., 1939. Развитие на конюнктурния цикъл в България, Асен Христофоров избрани произведения и документи, т. II, с. 15.

¹⁴ Христофоров, Ас., 1939. Развитие на конюнктурния цикъл в България, Асен Христофоров избрани произведения и документи, т. II, с. 17.

Индексът на цените на едро в Германия пада от 1929 г. до 1933 г. заради дефлационната икономическа политика, която се провежда в страната. Опитва се чрез строги валутни ограничения и контингентирание на вноса да се постигнат резултатите на гържавите, които са обезценили своята валута. След идването на националсоциалистите на власт през 1933 г. тази политика се променя, като започва разширяване на кредитите и увеличаване на обществените строещи, което повишава и индекса на цените.

Поради натуралния характер на земеделието и слабо развитата индустрия, индексите на цените на едро, издръжката на живот и работническите надници в България намаляват успоредно след 1929 г. Икономическата криза в българското стопанство се посреща без съпротивата, която оказват синдикатите и потребителските традиции в развитите индустриални страни, поради което индексите намаляват почти паралелно. (Христофоров, 1935)

В България земеделието е начин на съществуване, поради което ниското равнище на цените слабо се отразява върху неговата производителност. Докато в индустрията намаляването на цените предизвиква спад в производството, в земеделието ниските цени принуждават производителите да увеличават своето производство, за да могат да посрещат нееластичните си производствени разходи като данъци, застраховки, лихви и др. Това според Ас. Христофоров е причината за производството при ниски цени на голямото количество земеделски продукти. Законодателното намаляване на нееластичните производствени разходи в земеделието може да възстанови равновесието между тях и цените на земеделските продукти, като

единствената негова алтернатива е обезценяването на лева. (Христофоров, 1935)

Спадът на цените на суровите материали през 1937 г. се пренася върху курсовете на ценните книжа, първоначално без да засяга производството и размяната. В САЩ отново започва стопанска рецесия, която се пренася и върху други страни. Намалява индустриалното производство и се увеличава безработицата, като спадът на индексите е 1/3 от този през 1929-31 г. Повторението на стопанската криза не засяга страните, свързани с германското стопанство (Германия, Италия и Япония), които са с тоталитарно управление, където индексите показват активизиране на стопанската дейност и намаляване на безработицата.

Индустриалните гържави с либерална икономическа политика се възстановяват през 1938 г., когато обемът производство в САЩ нараства с 32 %, а броят на безработните намалява с 20 %¹⁵. Цените на суровите материали се повишават, без тези от земеделски произход включително и петрол, поради което подемът не засяга земеделски страни, в които цените на селскостопанските стоки се запазват и дори намаляват.

България в началото на Голямата депресия провежда икономическа политика на дефлация и промените, които претърпява, са сходни с тези на гържавите, придържащи се към златния стандарт, като индексът на цените на едро спада с 52 % през периода 1929-34 г. Валутните ограничения въведени в България през 1931 г. са опит да се спре намаляването на цените, причинено от отлива на чужди капитали от страната. Спадът на индекса на цените на едро продължава до сключването на клиринговите спогодби през 1934 г., след което цените на едро в България следват тези в Германия и другите

¹⁵ Христофоров, Ас., 1939. Развитие на конюнктурния цикъл в България, Асен Христофоров избрани произведения и документи, т. II, с. 19.

Статии

страни от клиринговия блок, докато цените в държавите от златния блок прогължават да падат. Расте и индексът на обема на националното производство, макар и по-слабо от този в Германия, като повторната стопанска рецесия през 1937-38 г не засяга обема на българското производство.

Заключение

Българските икономисти по времето на Голямата депресия правят интересен теоретичен анализ на динамиката на цените. Ножицата на цените между индустриални и земеделски стоки е най-големият проблем на българското стопанство през икономическата криза, тъй като земеделските производители не успяват да закупят необходимите им индустриални стоки, а ниските доходи, които получават не им позволяват да изплащат своите кредити и задълженията си към държавата и банките. Българските икономисти посочват причините за спада на цените и придържайки се към различни теории, препоръчват политика за тяхното повишаване. Те анализират структурните промени, породени от ниските цени на зърнените култури, довели до реструктуриране на земеделския отрасъл от производство на екстензивни към произвеждани с повече труд интензивни култури. България е със слабо развита индустрия и високите цени на внасяните сурови материали и девизните затруднения принуждават българската индустрия да наложи нови производства с български суровини. През Голямата депресия България следва икономическа политика за държавно регулиране на цените, първоначално чрез автаркия и контингентиранието на вноса, а след 1934 г. и чрез девалвиране на националната валута, което води до повишаването на цените. Създадените държавни монополи върху търговията и производ-

ството със земеделски продукти също са един от начините за поддържане на високи цени и средство за събиране на дължимите към държавата данъци, като след началото на Втората световна война монополите се увеличават и обхващат все повече стоки. Анализът на конюнктурния цикъл и равнището на цените показва как се изменят цените в резултат от стопанската политика, която следва страната, и в каква степен те съвпадат с промените в останалите държави, като по този начин се установява принадлежността на българското стопанство към съществуващите стопански групировки и се потърсят общите причини за конюнктурните промени.

Литература

- Бекярова, К., 2010. Икономическата мисъл в България. УИ "Стопанство".
- Беров, Л., Ж. Натан, 1958. Монополистичния капитализъм в България, София, ДИ "Наука и изкуство".
- Беров, Л., 1960. Дирекция "Храноизнос", Трurgoве на ВИИ, кн. I, с. 275-371.
- Бобчев, К., 1940. Стопанството и стопанската политика на България под знака на войната, СпБИД, XXXIX.1, с. 621-659.
- Бобчев, К., 1937. Промислената и търговска политика на България през 1936 г., СпБИД, XXXVI.2, с. 95-112.
- Бочев, Ст., 1935. Плановото стопанство, СпБИД, XXXIV.1, с.16-28.
- Дочев, П., 1937. Участието на България в световната търговия през периода на стопанската криза, СпБИД, 1937, XXXVI.8, с. 441-451.
- История на финансовата и кредитна система на България, т. I и т. II, колектив, 1983. Варна, изд. "Г. Бакалов".
- Ляпчев, А., 1930. Цените на зърнените храни, СпБИД, XXXIX.9, с. 497-510.

- Молов, Д., 1930. Можем ли да достигнем нивото на цените от 1929 г., СпБИД, XXXIV.1, с. 28-32.
- Мъдров, Н., 1937. Влияние на световната земеделска криза върху селското ни стопанство, СпБИД, XX XVIII.9, с. 532-553.
- Негов, Б., 1940. Цените и политиката по отношение на цените у нас и в чужбина, СпБИД, XXXIX.3, с. 137-156.
- Неновски, Н., 2006. Валутният курс и инфлацията: Франция и България между двете световни войни. Приносът на Алберт Афалион (1874-1956), БНБ.
- Пеев, Хр., 1933. За рогната индустрия, СБИД, XXXII.2, с. 87-90.
- Христофоров, Ас., 2010. Кризата и стабилизацията на монетите, дефлация или девалвация, Асен Христофоров избрани произведения и документи, т. II.
- Христофоров, Ас., 1937. Развитие на световната стопанска депресия, СпБИД, XXXVI.4, с. 231-242.
- Христофоров, Ас., 2010. Развитие на конюнктурния цикъл в България, Асен Христофоров избрани произведения и документи, т. II.
- Чакалов, Ас., 1935. Стопанската политика на България през 1934 г., СпБИД, XXXIV.1, с. 33-41.
- Чакалов, Ас., 1946. Националният доход и разход на България за 1925-45 г., Статистически институт за стопански проучвания.
- Янчулев, Б., 1930. Аграрната криза в нейните международни прояви и в България, СпБИД, с. 245-272
- Янчулев, Б., 1933. Върху проблема на заглъжняването на селското ни стопанство и възможности за облекчаването му, СпБИД, XXXII.2, с. 65-71.
- Янков, Л., 1933. Програмата на световната стопанска конференция, СпБИД, XXXII.4, с. 239-247.
- Kolev, S., 2009, The Great Depression in the Eyes of Bulgaria's Inter-war Economists, Bulgarian National Bank DP N 79.
- Kossev, K., 2008, The Banking Sector and the Great Depression in Bulgaria, 1924-1938: Interlocking and Financial Sector Profitability, paper presented at the SEEMHN conference, Athens, March 2008.
- Nenovsky, N., 2009, Debates over Crises: A Special Focus on Bulgaria, The Journal of Comparative Economic Studies, 5, 19-24.
- Nenovsky, N., 2011, Bulgarian Economic Thought Since 1989, JSNET.
- Nenovsky, N., K. Dimitrova, G. Pavaneli, 2007, Exchange Control in Italy and Bulgaria in the Interwar Period : History and Perspectives , International Center for Economic Research, Working paper 40.